

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA İNGİLİZ BELGELERİNDE AZERBAYCAN (1918-1919)

Cengiz KARTIN*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı genelde bütün dünya, özelde Ortadoğu coğrafyası için tam anlamı ile bir yıkım olmuştur. Bu mücadele sonrasında her ne kadar galip taraf olan İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletleri pastadan istedikleri gibi pay almak yarışına girmiş olsalar da yola beraber çıktıkları Rusya 1917 itibariyle Bolşevik ihtilalinin patlak vermesi ile saf dışı kalmış durumdaydı.

Günün koşullarında Rusya'nın saf dışı kalması ile birlikte Türkistan coğrafyasına açılan bir kapı hüviyetinde olan Kafkaslarda pek çok gelişme yaşanmıştır. Yaşanan bu sürecin İngilizler tarafından oldukça dikkatli bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır. İngilizler bildirinini konusu olan Azerbaycan coğrafyasına pek çok kişi göndermek suretiyle yerinden bilgiler edinmek yolunu tutmuştur. Temin edilen bu bilgiler ilk kayıtları 1099 tarihine kadar giden The National Archives'da (İngiliz Ulusal Arşivi'nde) muhafaza altına alınmıştır.

Dünyanın en zengin ve kapsamlı arşivlerinden birine ev sahipliği yapan İngiltere'nin bildiriye konu kayıtlarında Azerbaycan'la ilgili oldukça kapsamlı bilgilerin olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Azerbaycan'la ilgili binlerce klasör işin mahiyetini anlamak açısından önemli bir veridir. Bu kayıtlar arasında Kafkaslar ve Azerbaycan ile ilgili hafatalık raporların tutulduğu, İngiltere'nin ilk Irak Yüksek Komiseri Percy Cox tarafından Şubat 1919 itibariyle Azerbaycan'ın durumu

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ckartin@erciyes.edu.tr veya cengizkartin@gmail.com

hakkında ayrıntılı bilgiler verildiği, Türklerin bölgede etkinliğinin yakînen takip edildiği, McDonell tarafından Paris görüşmelerinin yürütüldüğü esnada Azerbaycan'ı dikkatli bir şekilde tahlil ettiği, Bakü ve çevresinde Ermeni faaliyetlerine ve nüfus verilerine yer verildiği görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde özellikle Kürtler üzerinde istihbari çalışmaları ile adından söz ettirecek olan Binbaşı Noel'in faaliyetleri de belgeler de yer almıştır. Onun özellikle Ermeniler, Ruslar ve Amerikalılara dönük yazışmaları hayli ilginçtir. Öteki üzerinden kendini tanımlayan anlayışının da bir nevi mahkumiyetini ifade eden Enzeli'deki tutuklama ise bölgede İngiliz prestijinin hayli sarsılmasını beraberinde getirmiştir.

Bildiri yukarda bahsedilmiş olan konulara İngiliz belgelerinden bir bakış açısı sergilemeyi hedef alacak olup; birinci elden kaynaklar olarak, İngiliz Ulusal Arşivinde kayıtlı toplam 38 klasör içerisinde yaklaşık 3.000 sayfalık Hava Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Harita Dairesi arşivlerini taramak suretiyle dönemin özelliklerini açıklamak iddiasında olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İngiliz Ulusal Arşivi, Percy Cox, Bakü, Minorsky, Ruslar.

AZERBAIJAN IN ENGLISH DOCUMENTS AFTER THE FIRST WORLD WAR (1918-1919)

ABSTRACT

The First World War had been a total destruction for the whole world, especially for the Middle East geography in general. After this struggle, although the Entente Powers, which was the victorious side of the United Kingdom, entered the race to buy shares as they wanted from pastry, Russia was out of the way with the outbreak of the Bolshevik Revolution in 1917.

There were many developments in the Caucasus, which is a door that opens to the geographical region of Turkistan with the exclusion of Russia in the conditions of day. It is understood that this process of living had been followed carefully by the British. By sending many people to the geography of Azerbaijan, which is the subject of the British announcement, it had become a way to get information from the place. This information was first kept in the The National Archives, which went back to 1099.

It is understood that the UK, which hosts one of the richest and most comprehensive archives in the world, has a very comprehensive knowledge of Azerbaijan in its registration records. Thousands of folders related only to Azerbaijan are important in terms of understanding the nature of work. These records included weekly reports on the Caucasus and Azerbaijan, Britain's first Iraq High Commissioner, Percy Cox, giving detailed information on the state of Azerbaijan by February 1919, the close pursuit of the Turks' influence in the region, and the execution of the Paris talks by McDonnell, it has been observed that Baku and its surroundings had included Armenian activities and population data.

Following the First World War, the activities of Major Noel, who would especially mention his work on the Kurds, also included documents. His especially Armenian, Russians and Americans correspondences were quite interesting. He arrested in Enzeli, which also expresses a kind of condemnation of his self-defining understanding through the other, has brought about a great shake of British prestige in the region

The paper will aim to present a viewpoint from the British documents to the above-mentioned issues; as primary sources, will be in charge of explaining the characteristics of the period by scanning the archives of the Royal Air Force Archives, Foreign Office and the Map Department in approximately 3,000 pages of a total of 38 folders registered in the British National Archives.

Keywords: Azerbaijan, The National Archives, Percy Cox, Baku, Minorsky, Russians.

Giriş

Sanayi İnkılâbı ile başlayan süreç İngiltere'ye dünya hâkimiyetinin sağlanması adına çok önemli kaynakları beraberinde getiren bir süreci ifade etmiştir. Bu hâkimiyetin gerek tesisinde, gerekse sürdürülmesinde en önemli itici güç sahada çalışan İngiliz politika yürütücüler olmuştur. Konunun Azerbaycan özelinde değerlendirilmesinde ise bir kaç isim çok önemli görevler ifa etmiştir bunlar Albay Haskell, Albay Stokes ve İngiltere'nin ilk Irak Yüksek Komiseri Percy Cox'tur.

Ben ve öteki üzerine kurulu mücadelenin tarihi olarak nitelendirilebilecek olan 19. ve 20. yüzyıllar dünyasında İngiltere'nin adeta bileği bükülmez bir konumu mevcuttu. Dünyanın hemen hemen bütün bölgelerine ötekinin ne olduğu/neye sahip olduğu üzerinden inşa ettikleri bu sistemde İngilizler, Azerbaycan coğrafyasına da hayli ilgi göstermişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı, İngiltere'nin dünya hâkimiyetinin inşasında çok önemli bir yere sahiptir. Bu hâkimiyetin sürdürülebilir olmasının yollarının arandığı, savaş stratejilerinin buna göre şekillendiği bir tabloda İngiltere'nin sahada çalışan personeli içerisinde Irak Yüksek Komiseri Percy Cox önemli bir yer işgal etmektedir. 1864'te İngiltere'nin Essex kentinde dünyaya gelen, Royal Military Collage'da eğitim gören, Hindistan, İran ve Irak'ta görev yapan, Irak'ta kral olarak Faysal'ın ilanında birinci derecede rol oynayan, Lozan görüşmelerinde İngiliz heyet temsilciliğinde bulunan Royal Geographical Society (Kraliyet Coğrafya Topluluğu) üyesi Cox; Azerbaycan'da Bakü, Gürcistan'da Tiflis başta olmak üzere Rus faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip etmiştir. Azerbaycan ve İran'da Rus bilim adamı Minorsky'nin çalışmalarına da dikkat çeken Cox, Azerbaycan ekseninde Kafkas coğrafyası için İngilizlerin uzun soluklu politikalar oluşturulması için ciddi bir gayretin içerisinde girmiştir. Bu gayretin diğer temsilcileri

Azerbaycan'da görev yapan iki İngiliz olarak Albay Haskell ve Albay Stokes olmuşlardır.

Gerek yukarıda isimleri geçen kişilerin raporları gerekse Azerbaycan ekseninde hazırlanmış olan yazışmalara ilave olmak üzere Azerbaycan ve çevresinin haritalandırılması da yer altı kaynaklarının varlığı da İngilizlerin kısa, orta ve uzun vadeli planlamalarında hayli önemli verilerdir.

The National Archives (İngiliz Ulusal Arşivi)

İngiliz Ulusal Arşivi dünya üzerine faaliyet yürüten en kapsamlı ve büyük arşivler içerisinde yer almaktadır. Londra merkezde Kew Gardens'ta konumlu arşivin oldukça muntazam bir çalışma usulü bulunmaktadır. Kayıtları 1099 tarihine değin giden arşivde; kutu kataloglar (1906-1919), basılı kataloglar (1920-1951) ve online kayıtlar (her tarihi havi) içerisinde mevcut olan dokümanlardan yararlanmak suretiyle İngilizlerin 1918-1920 yıllarına ait Azerbaycan kayıtları ele alınacaktır.

Percy Zachariah Cox'un (1864-1937) Yaşamı

¹ Arnold Talbot Wilson, **Loyalties; Mesopotamia 1914-1917**, İkinci Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1931, s. 66.

Percy Zachariah Cox, 20 Kasım 1864'te İngiltere'nin Essex kentinde dünyaya gelmiştir². Harrow School, Royal Military Colloge'dan mezun olan Cox, Hindistan'da 1894-1890 aralığında, İran ve çevresinde ise 1890-1914 aralığında çeşitli askeri ve politik görevlerde bulunmuştur³. Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'da, Hindistan Keşif Gücünde ve Irak'ın işgalinde çeşitli görevlerde yer aşmıştır⁴. Irak'ın işgalinde özellikle Bağdat şehrine odaklanan Cox, işgal zamanının tayinine bir türkü karar verememiştir. Bu kararsızlığında Kürtlerin Türklerle birlikte hareketi ana amil olmuştur⁵. Cox'un bu tereddüdünün Azerbaycan özelinde yansıması İngilizlerin ileri harekâtının bir müddet durması şeklinde cereyan etmiştir.

İran'da 1918-1920 yılları arasında görev yapan Cox için İngiltere'nin ilk Bağdat Sivil Yöneticisi Arnold Talbot Wilson'ın istifası kariyerinde, Ekim 1920'de atanacağı Irak Yüksek Komiserliği ile oldukça ihtişamlı bir hale dönüşmüştür⁶. Cox'un bu tarihten itibaren Irak ekseninde gelişen faaliyetleri Kafkaslara kadar olan alanda adeta

² Robert Pearce, "Cox, Sir Percy Zachariah (1864-1937)", **Oxford Dictionary of National Biography**, C. 13, New York, 2004, s. 859.

³ Cox'un 1914 tarihine kadar yapmış olduğu bu görevi Edmonds 1913 olarak vermektedir. Bk. Cecil John Edmonds, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Avesta Yayınları, Tercüme: Şengül, Serdar ve Şengül, Serap Rüken, İstanbul, 2003, s. 52; İngiliz gazetesi Observer'ın haberine göre Percy Cox, İran'da 14 yıl görev yapmıştır. *The Observer*, "Four Years More In Iraq: Sir Percy Cox's Estimate", 29 Nisan 1923, s. 13.

⁴ V. H. Rothwell, "Mesopotamia in British War Aims 1914-1918", **The Historical Journal**, C. 13, No. 2, Haziran 1970, s. 280.

⁵ Ivor Lucas, Colin Shindler, David Heard, Gerd Nonneman, Alan Mackie, Hugh Arbuthnott, Bijan Omrani, Peter Clark and Henry Hogger, "Middle East", **Asian Affairs**, C. 42, No. 1, 2011, s. 143; India Office, **Review of The Civil Administration of Mesopotamia**, Stationary Office Yayınları, Londra, 1920, s. 44.

⁶ *The Observer (1901-2003)*, "Central Europe Entente: New States' Hopeful Movement Chaos Of Middle Our Diplomatic Correspondent", 29 Ağustos 1920, s. 11; *The Manchester Guardian (1901-1959)*, "Colonial Office G. C. M. G", 2 Ocak 1922, s. 8.

tek yetkili hale gelmesini sağlamıştır⁷. Kariyerinde bulunduğu bu noktayı kendisine son nokta olarak belirleyen Cox, Mayıs 1923'te emekliye ayrılmıştır⁸.

İngiltere'nin resmi hizmete mahsus kamu kuruluşlarının yansira onlarla eş zamanlı ve eş güdümlü çalışan özel kuruluşlar içerisinde mümtaz bir yeri olan Royal Geographic Society'de (Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na) emekli olmasının akabinde çeşitli görevler üstlenen Cox, 20 Şubat 1937'de bir av partisinde kalp krizi neticesinde ölmüştür⁹.

Belgelerde Mehmet Emin Resulzade Bey ve Türkler

İngilizlerin 1918-1919 aralığında Azerbaycan ekseninde aylık ve haftalık raporlar tutulduğu anlaşılmaktadır. Zaman zaman Türkiye ile birlikte raporlanan söz konusu bu tutanaklarda 1918 yılı itibariyle Azerbaycan Meclisi başkanı ve Musavat Partisi genel başkanı Mehmet Emin Resulzade Bey'le hükümetin başı olan Küçük Han'ın münase-

⁷ Toby Dodge, **Inventing Iraq: The Failure On Nation Building And A History Denied**, Hurst And Com., Londra, 2003, s. 17; Pearce, "Cox, ...", s. 860; *The Coshocton Tribune*, "Britain Has Her Difficulties In Kingdom Of Iraq", 8 Eylül 1922, s. 6; *Indiana Evening Gazette*, "Turks Continue Their Advance", 8 Eylül 1922, (sayfasız); *The Record, Silver Lake, Indiana*, "Constantine Flees Throne", 14 Eylül 1922, (sayfasız).

⁸ Philip Graves, **The Life Of Sir Percy Cox**, Hutchinson And Co. Ltd. Yayınları, Londra 1941, s. 50; Jacob E. Safra, , "Cox, Sir Percy (Zachariah), (20 Nov. 1864 Horrota.g.e., Essex-20 Feb. 1937 Melchbourne, Bedfordshire)", **The New Encyclopedia Britannica** C. 3, Ensislopedia Yayınları, Amerika 2002, s. 699; Helmut Mejcher, "Iraq's External Relations 1921-26", **Middle Eastern Studies**, C. 13, No. 3, 1977, s. 343; Cecil John Edmonds, "Gertrude Bell In The Near And Middle East", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 56, No. 3, 1969, s. 242; John Townsend, "Some Reflections On The Life And Career Of Sir Percy Cox, G.C.M.G., G.C.I.E., K.C.S.I.", **Asian Affairs**, C. 24, No. 3, 1993, s. 261; R. E. C., "Major-General Sir Percy Zachariah Cox", **The Geographical Journal**, C. 90, No. 1, Haziran 1937, s. 5; Rothwell, "Mesopotamia ...", s. 278.

⁹ R. E. C., "Major-General ...", s. 1; Pearce, "Cox, Sir Percy...", s. 861. Townsend, "Some Reflections ...", s. 272; Graves, **The Life Of...**, s. 337; Cox'un ölüm ilanı için bk. Sir "Percy Cox: An Appreciation", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 24, No. 3, 1937, s. 384.

betinin irdelendiği, özellikle Resulzade Bey'in Türkiye ile bağlantılarının takip edildiği anlaşılmaktadır¹⁰. Mondros Mütarekesinin Türklerle imzasının akabinde yapılan işgallere karşı milli direnişin oluşması sonrasında Kazım Karabekir Paşa'nın liderliğinde Kars ve ilerisine yapılan harekâtın dikkatle takip edildiği de yine belgelerden anlaşılmaktadır. Yalnız burada yapılan Almanların bu harekât öncesinde Türklerle birlikteyken bundan sonra saf değiştirmek suretiyle Rusların yanında yer aldıkları tespiti hayli önemlidir. Yine raporlarda önemli olan bir başka husus da Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın (Killigil) Azerbaycan'daki faaliyetlerinin neredeyse günü gününe takip edilmesidir¹¹. Aslında İngilizler sadece Nuri Paşa'nın faaliyetlerini değil; Enver Paşa'nın ve Almanların da Azerbaycan üzerindeki çalışmalarını çok dikkatli bir şekilde takip etmişlerdir. Özellikle Almanlar ve Enver Paşa'nın orta vadede yapmayı planladıkları hakkında öngörüler, İngilizlerin bölge üzerindeki planlamalarda değişikliğe giderek önceliklerin farklılaşmasını beraberinde getirmiştir.

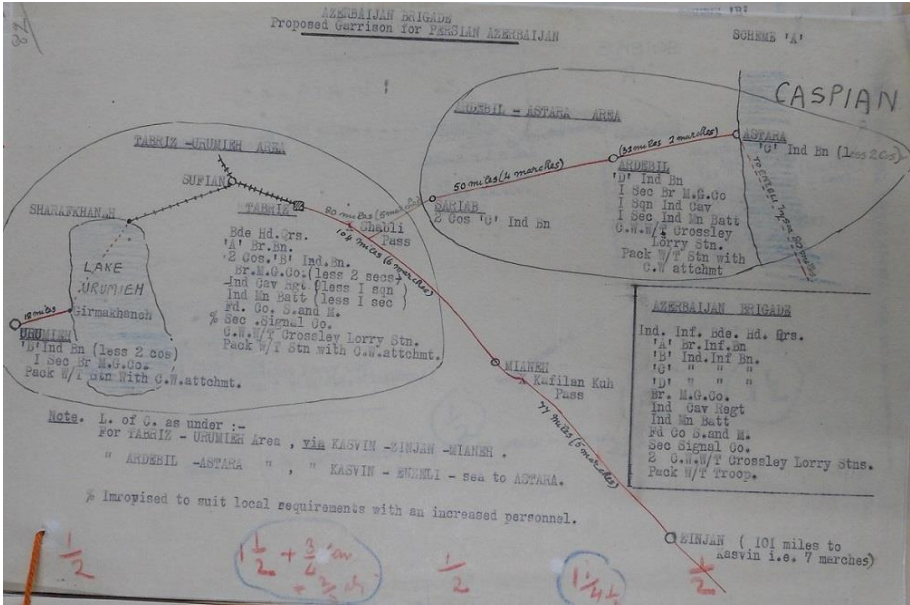
Azerbaycan Yöresinde Rus Nüfuzu

1919 yılı itibariyle Rusların 1917 Ekim devriminin şokunu hâlâ üzerlerinde taşıdığı, Birinci Dünya Savaşı öncesine nazaran bölgede aktif siyasetin dışında kaldığı izlenmektedir. İngilizlerin de bu durumu çok ciddi tahlil ederek nüfuz alanlarını olabildiği ölçüde genişletmeyi hedef alan bir politika geliştirdikleri anlaşılmaktadır. 1919 tarihini taşıyan belgede İngilizlerin Tebriz-Urmiye Gölü arası ile Erdebil-Astara arasındaki birliklerini takviye ettikleri aşağıdaki krokiden de net bir şekilde görülmektedir¹².

¹⁰ **PRO, FO 371/3413**, "Azerbaijan Situation: Note on Azerbaijan", Belge No: 197260, Tarih: 29 Ekim 1918.

¹¹ Nuri Paşa'nın ayrıntılı bir biyografisi için bk. Atilla Oral, **Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi**, Demkar Yay., İstanbul, 2016.

¹² **PRO, AIR 1/426/15/260/1**, "Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan", Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919; Aynı garnizon planı için ayrıca bk. **PRO, AIR 1/426/15/260/3**, "Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan", Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919.

Percy Cox'un İran'da görev yaptığı dönemde İngiltere'nin Bakü'deki konsolos yardımcısı Binbaşı A. R. McDonell, 5 Aralık 1918'de uzun bir rapor tutmuştur. Cox ve İran'daki yetkili makamlara da ulaşan bu raporda Azerbaycan içlerindeki durum değerlendirilmiştir¹³. Raporda Bakü'nün Türklerin eline geçmesi ile başlayan süreç İngiliz bakış açısını yansıtmaktadır. Tiflis'ten ayrılan kimi Ermenilerin İran'da görevli İngiliz Charles Marling tarafından ziyaret edilmesi, akabinde Marling'in Tiflis'e konsolos yardımcısı olarak tayini sonrası bölgede aktif olarak faaliyet sürdürmesi ve ekonomik danışman sıfatı ile görev yapması da yine belgede ele alınan konular arasında yer almıştır. Bütün bunlar olurken Rusya'nın bölgedeki aktif olarak yürüttüğü siyaset de dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Yukarıda bahse konu yazışmalardan İngiltere'nin savaş sonrasında bölgenin şekillenmesini dikkatle gözlediği anlaşılmaktadır.

Raporda Rusların Ermenilerle ilgili tutumunun maddi boyutta ele alınması hayli önemlidir. Rus gönüllülerin Tiflis hükümetine 200.000

¹³ PRO, FO 371/3657, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 462-470.

Rupi yardım yapması ve 4.000.000 rupi de borç vermesi karşısında İngilizlerin de Ermenilerle olan münasebetini artırmak yolunu tutması, Kafkaslar ve Bakü'de yer alan Müslüman ahalinin geleceği noktasında bazı endişeleri de beraberinde getirmiştir. Burada hem Müslüman ahali hem de Ermenilerle dostane münasebetlerin tesisini hedef olarak belirleyen İngilizlerin, Ruslardan daha akıllıca ve uzun soluklu bir politika takip ettikleri anlaşılmaktadır¹⁴.

Azerbaycan Coğrafyasında Fransızlar, Türkler ve Rusların Faaliyetleri

İngilizlerin sadece bölgedeki Rus faaliyetlerini değil; eşzamanlı olarak Türklerin ve Almanların da faaliyetlerini takip ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Bakü'deki Müslüman toplumun Türkler marifeti ile silahlandırıldığı ancak perde gerisinde Almanların da ciddi faaliyet yürüttüklerinin tespiti hayli önemlidir. Yine önemli olan bir başka husus 6 Fransız askerinin de burada faaliyet yürütmesidir. Dünya hakimiyetinde tek söz sahibi olma iddiasını sürdüren İngilizlerin lokal olarak Fransız, Türk ve Ruslarla zaman zaman çatışır şekilde sair vakitlerde ise durum ve olaya bağlı kalarak ittifak yapmaktan çekinmeyen bir politika takip ettiği anlaşılmaktadır.

Rus bilim adamı Minorsky'nin faaliyetleri de yine İngiliz belgelerinde dikkatle takip edilen konular arasında yer almıştır. Bakü, Pertovsky ve Transkafkasya'daki çalışmalarının günü gününe takip edildiği, Minorsky'nin esas çalışmasının İngiliz aleyhtarlığı olduğu, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin temelinde bölgeyi tekrar hâkimiyet altına almak olduğu, bu zamana değin bölgede şekillenen otonom yapıları kontrolü altında tutmayı hedef alan bir politikanın takip edildiği rapor edilmiştir¹⁵.

Yine Minorsky'nin 1919'da gerçekleştirmiş olduğu Enzeli, Bakü ve Aşkabat seyahatlerinde anti-İngiliz propagandanın bayraktarlığını

¹⁴ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463.

¹⁵ **PRO, AIR 20/752**, "From Adv. Norperforce to G.H.Q", Tarih: 30 Aralık 1918, s. 2.

yaptığı, özellikle sahada çalışan İngilizler tarafından bu faaliyetlerin dikkatle takip edildiği anlaşılmaktadır. 25 Aralıkta Minosky'nin Bakü'ye ulaşması sonrasında burada bulunan yetkililerden General Thomson, Percy Cox'a göndermiş olduğu telgrafta Minorsky'yi tutuklamak için izin istemiştir¹⁶. Bu izin esnasında Rus dışişlerinin devreye girerek Minorsky'nin geri çekilmesi bir Rus-İngiliz diplomatik krizini engellemiştir.

Yüzbaşı Noel'in Faaliyetleri

Yine bölgede faaliyet yürüten 1918 itibarıyla Yüzbaşı rütbesinde olan Noel'in bazı kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkaslarda görev yaptığı¹⁷, Tatarlar arasında yapmış olduğu çalışmalarla bölgede hâkim güçleri oldukça rahatsız ettiği, bu görevinin akabinde 1918-1920 aralığında Arnold Talbot Wilson'a bağlı¹⁸; İran, Irak ve Anadolu'da politik istihbarat subayı olarak görev yaptığı bilinmektedir. Noel ile ilgili yukarıdaki belgeden bahse konu tarihte kendisinin 2.000.000 rupi ile aktif siyasetin içerisinde yer aldığı bilgisine yer verilmiştir¹⁹. Burada Noel'in Ermeniler, Bolşevikler ve aynı bölgede faaliyet yürüten Amerikalıların hareketlerini dikkatle rapor ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁶ **PRO, FO 371/3658**, "Minoski", Belge No: 9067, Tarih: 17 Ocak 1919, s.97.

¹⁷ Binbaşı Noel'in daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kuzey Buz Denizi kıyılarında bir balık konserve fabrikası kurarak zengin olma hayali vardır. Bu örnek Noel'in hayal dünyasını yansıtmaya adanmış oldukça çarpıcıdır. Bk., Murat Güztoklusu, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008, s. 46.

¹⁸ Arnold Talbot Wilson, İngiltere'nin Irak'ı işgal etmesinin akabinde 1918'de ilk Bağdat Sivil Yöneticisi olmuştur. Cox'un Irak Yüksek Komiseri olarak atanması öncesinde bölgede en etkili isim olarak görev yapmıştır. Konu ile ilgili bk. Robert Pearce, "Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)", **Oxford Dictionary of National Biography**, C. 59, New York 2004, s. 487; "Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson, K. C. I. E., C. S. I., C. M. G., D. S. O., M. P.", **The Geographical Journal**, C. 97, No. 1, Haziran 1941, s. 72.

¹⁹ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463; Esasında Binbaşı Noel, gerek Kafkaslar için gerekse Ortadoğu coğrafyası için hayli önemli bir kişiliktir. Kendisinin önemi pek çok maceraya atılmasının ötesinde dil becerisi, korkusuz kişiliği ve gözü karalığı ile perçinlenmiştir. Yalnız bu sayılan hasletler kendisinin bağınaz, meseleleri tahlil ve analizde saplantılı kişiliği ile birleşince

Birinci sınıf bir istihbarat subayı olduğu anlaşılan Yüzbaşı Noel ve R. McDonell'in ayrı ayrı bölgelere gitmek suretiyle gerçekleştirdikleri faaliyetlerde McDonell 1 hafta Bakü'de kalmasının akabinde 5 gün devam eden Grozni ve Petrovski seyahatlerini gerçekleştirmiştir. Derbent geçişi esnasında Müslüman topluluklarının kendisini tutuklama teşebbüsünü alaycı bir dille ifade eden McDonell, tekrar Bakü'ye dönüş tarihini Mart 1918 olarak vermiştir²⁰.

Bakü dönüşü Yüzbaşı Noel'in Enzeli'de Küçük Han tarafından tutuklandığını haber alan McDonell, yüzbaşısı kurtarmak için hayli girişimde bulunduğunu aktarmıştır. Bu girişimler esnasında yaşanan Ermenilerle Rusların Müslümanlara karşı birlikte hareketlerini, özellikle Taşnak Komitesi üyelerinin Ruslarla birlikteliklerini de notlarına

tam bir silahşor vasfına dönüşmüştür. Noel'in çalışmaları ile ilgili Türk dünyasında birkaç akademik çalışma haricinde herhangi bir kayda rastlamak mümkün değildir. Türkçe kaynaklar için bk. Mim Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988; Cengiz Kartın, "Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 20, S. 64, C. 5, Aralık 2014, s. 3883-3894; Selma Yel ve Cengiz Kartın, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına İki İngilizin, Sykes ve Noel, Anıları", **Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, C. 1, s. 107-175; İngilizce kaynaklar için bk. **PRO, FO 371/4148**, "Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointments And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month", Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113; **PRO, FO 371/3385**, "From Civil Commissioner, Baghdad To Foreign and Tehran", Tarih: 16 Kasım 1918, No: 191848, s. 216; **PRO, AIR 20/512**, "From Political Baghdad To Secretary of State for India, London", Tarih: 17 Kasım 1918, s. 13; **PRO, FO 371/4193**, "From Foreign Office", Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987; Saad Eskander, "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919", **British Journal of Middle Eastern Studies**, C. 27, No. 2, 2000, s. 143; **PRO, FO 371/5068**, "From Secretary of State To Baghdad", Tarih: 14 Mayıs 1920, s. 246; Robert Olson, "The Second Time Around: British Policy Toward The Kurds (1921-22)", **Die Welt des Islams, New Series**, C. 27-1/3, 1987, s. 97.

²⁰ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 465.

eklemiştir²¹. Burada Türk varlığının *öteki* olarak tanınımının, sadece batı tarafından değil; Ruslar tarafından da benimsendiği tespiti doğru bir yaklaşım olsa gerektir.

Ermeni Meselesi, Bakü ve Türkler

Sadece yukarda bahsi geçen kayıt değil; diğer belgelerde de İngilizlerin Türk dünyasını yakînen takip ettikleri anlaşılmaktadır. Azerbaycan'ın İstanbul temsilcisi Yusuf Vezirof Bey'in Çerkez kulübü başkanı Fevzi Paşa ile yapmış oldukları toplantının ayrıntılarına da yer verilen bir raporda Ermeni entrikaları karşısında ittifak çalışmaları Türklerin bu ittifakı desteklemelerinin İran'daki Türkler üzerindeki muhtemel tesiri söz konusu yakın takibin delilidir²². Bu raporları değerlendiren Cox, İngiltere'nin bölgedeki hâkimiyetinin sürdürülmesinin alternatifli politikalar üretmek olduğunu belirtmiştir. Cox'a göre hem İran hem de Kafkaslarda gelişmeler dikkatli bir şekilde takip edilmelidir. Cox'un burada dikkat çektiği husus ve politikanın ana merkezine yerleştiği konu Türklerle Rusların münasebeti olmuştur²³.

Yine Cox'un tavsiyelerinde yer vermiş olduğu yerel unsurlarla münasebetlerin geliştirilmesi önerisinin sahada karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'da kurulmuş olan hükümetlerle ilgili tutulan raporlar bunun bir delili olarak değerlendirilmelidir. Bunlar arasında özellikle Bakü'nün boşaltılması ile birlikte başlayan sürecin nasıl evrileceğine dönük olarak da önerilerin getirildiği anlaşılmaktadır²⁴. Bu öneriler dizisinden biri de hem Azerbaycan

²¹ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 467; Aynı dönemde benzer işbirlikleri için ayrıca bk. **PRO, FO 371/3659**, "Intercepted Telegrams despatched by the Azerbaijan Diplomatic Representative at Erivan", Belge No: 134563, Tarih: 26 Eylül 1919, s. 397-399.

²² **PRO, FO 371/4161**, "Intelligence Reports", Belge No: 161851, Tarih: 15 Aralık 1919, s. 6.

²³ **PRO, FO 371/4931**, "Situation in Caucasus", Belge No: E-133, Tarih: 15 Şubat 1920, s. 54-56.

²⁴ **PRO, FO 371/4931**, "Evacuation of Batoum", Belge No: E-149, Tarih: 16 Şubat 1920, s. 57-66; **PRO, FO 371/4931**, "Evacuation of Batoum", Belge No: E-191, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 67-71; **PRO, FO 371/4931**, "Grain for Georgian Republic", Belge No: E-204, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 72-77.

hem de Gürcistan hükümetlerinin tanınması talebi olmuştur. Bu talebin en önemli yanı, tanınma olayının sadece Kafkaslar için değil; aynı zamanda bütün dünya tarihinin önemli bir dönemi olarak nitelendirilmiş olmasıdır²⁵.

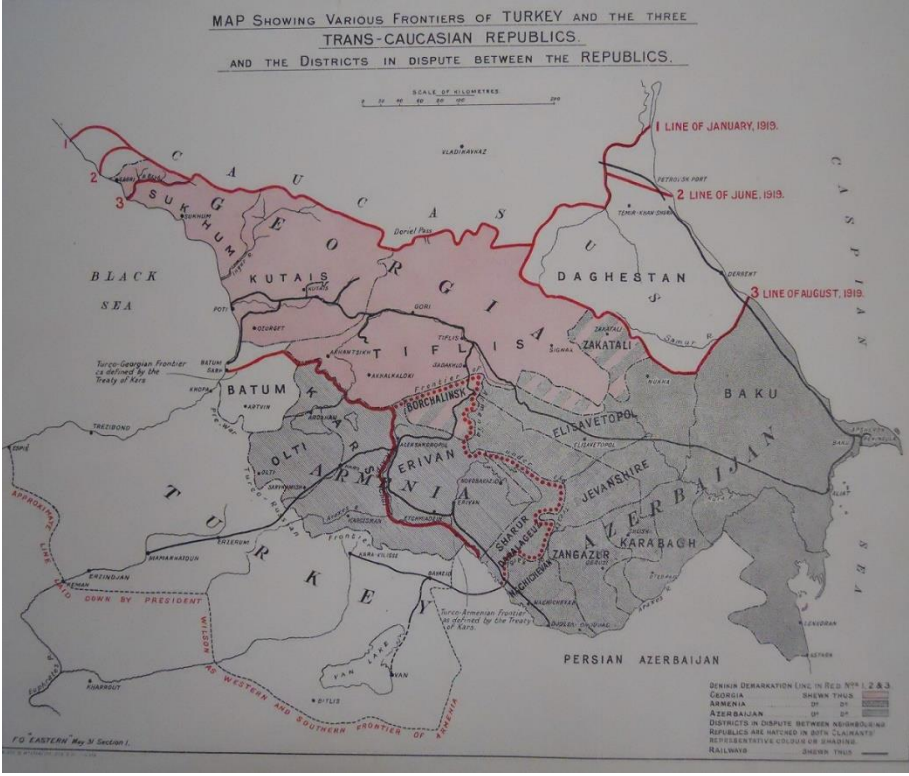
Ermeni hareketlerinin dikkatli bir şekilde takip edildiğinin anlaşıldığı raporlarda sadece Azerbaycan değil, eş zamanlı olarak Anadolu içlerinde özellikle de Kars'ta bulunan Ermenilerin hareketlerinin takibinin yapıldığı anlaşılmaktadır²⁶. Ancak Azerbaycan içlerinde bulunan Müslüman ve Hıristiyan unsurların bir arada yaşatılması planlamasının yapılması da hayli ilginçtir. Bu durum bölge hâkimiyetinin sağlanmasında bir anahtar olarak düşünülmüştür²⁷. Bu anahtar önerisinin bölgenin tam bir karmaşa içerisinde olduğu bir dönemde getirilmiş olması önemlidir. Çünkü 11 Mart 1919 itibarıyla Alman birlikleri tamamen Azerbaycan'dan çekilmiş, Elizabetpol'da 1.500, Tiflis'te 7.500, Urmiye bölgesinde ise 10.000 göçmen yaşar konumdadır²⁸.

²⁵ **PRO, FO 371/4931**, "Situation in Caucasus", Belge No: E-412, Tarih: 23 Şubat 1920, s. 185.

²⁶ **PRO, FO 608/78**, "Situation in Azerbaijan", Belge No: 17415, Tarih: 5 Ağustos 1919, s. 312; **PRO, FO 608/78**, "Relations between Armenians and Azerbaijan Government", Belge No: 17706, Tarih: 8 Ağustos 1919, s. 373.

²⁷ **PRO, FO 608/273**, "Political Altitude of Azerbaijan", Belge No: 53, Tarih: 19 Haziran 1920, s. 75-76.

²⁸ **PRO, FO 371/3658**, "Extracts from Information of the Caucasus and Baku Area", Belge No: 43515, Tarih: 18 Mart 1919, s. 42.

1919 yılı itibariyle Türkiye'nin doğusu ve Kafkasları gösteren bir harita²⁹.

Bütün bu olaylar bütünü içerisinde Azerbaycan ile Türkiye'nin ittifakına dönük olarak da çalışmalar da raporlarda yer almıştır. Bu ittifakla ilgili üzerinde durulan en önemli çözülmesi gereken mesele Bolşeviklerin konumu olmuştur³⁰. Özellikle Rus ordusunun çok hızlı bir şekilde toplandığı ve bölge üzerindeki kontrolünü güçlü bir şekilde tesis yoluna koyulduğu rapor edilmiştir³¹. Bu tesis döneminde bile bazı Azerbaycan temsilcilerinin Taşkent'e gitmeleri ve burada Rus yet-

²⁹ PRO, MFQ 1/513, "Map Showing Various Fronties of Turkey and the Three Trans-Caucasian Republics".

³⁰ PRO, FO 371/5166, "Situation in Turkey, Caucasus and Transcaspia", Belge No: E-1940, Tarih: 22 Mart 1920, s. 18.

³¹ PRO, FO 371/5167, "Situation in Turkey, Caucasus and Russia", Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 4.

kililerle otonomi görüşmeleri de yine önemle üzerinde durulan konular arasındadır³². İngilizler açısından bir önemli husus da bu görüşmeler esnasında Türkiye’den gelen ve bölgede faaliyet yürütenlerin slogan olarak “İngilizlere Güvenme”yi benimsetmeye çalıştıklarının kaydedilmesidir³³. Özellikle Küçük Talat ve Salih Zeki Beylerin faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Dünyanın en büyük arşivlerinden birine sahip olan İngilizlerin, Birinci Dünya Savaşı’nın hitamı ile birlikte başlayan süreci -tüm dünyada olduğu gibi- Kafkaslarda da istedikleri yöne evirme isteklerinin sonucu olarak Azerbaycan merkezli pek çok rapor tutulmuştur. Söz konusu bu raporlarda Azerbaycan ekseninde Türk, Ermeni ve Rus faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde izlendiği anlaşılmaktadır.

Başta Azerbaycan coğrafyası olmak üzere Kafkaslarda yaşayan Ermenilerin de elde tutulması yönünde görüş belirten Cox, Kafkaslarda faaliyet yürüten Yüzbaşı Noel’in aşırılıklarının törpülenmesi görüşündedir. Birinci Dünya Savaşı’nın akabinde istihbarat subayı olarak Irak ve Anadolu coğrafyasında Binbaşı rütbesinde görev yapacak olan Noel, burada tutarlı olmayan ve sabit fikirli girişimlerde bulunmuşsa da Cox, bunların hayat bulmadan evvel iptalini sağlamıştır. Bunun getirisi ise Kafkaslarda İngilizlerin hâkimiyet sahasını genişletmek şeklinde olmuştur.

Yine belgelerde dikkatle takibi yapılan bir husus da Mehmet Emin Resulzade Bey’in şahsında Türklerle ittifak kurma girişimleridir. İngilizler, Türklerin Kafkaslarda bir ittifak kurmasının engellenmesi için faaliyet göstermekten imtina etmemişlerdir. Hem bu ittifak girişimleri hem de Rusların bölgede hâkimiyetini pekiştirme siyasetinin engellenmesi bir denge içerisinde sürdürülmüştür.

³² **PRO, FO 371/5167**, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 6.

³³ **PRO, FO 371/5167**, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 15.

Yazışmalardan anlaşıldığı üzere Ruslar genelde Kafkaslar özelde ise Azerbaycan yöresine çok büyük bir önem atfetmişlerdir. Rus bilim adamı Minorsy'nin çalışmalarını dikkatli bir şekilde takip eden İngilizler, onu tutuklamayı planlamışlardır. Bu hadisenin Rusya ile diplomatik bir krize neden olacağını bilen Cox, duruma müdahil olarak meseleyi karşılıklı teati kanalı ile çözmüştür. Gerçekleştirilen bu çözümden Rusların da ileri gitmemesi ve Minorsky'yi geri çekmesi önemli bir basamak olmuştur.

Gerek bildiriye konu yazışmalarda gerekse Rusların bölge üzerindeki faaliyetlerinde izlenecek siyasetin belirlenmesinde İngilizler için özne, kendi menfaatleri ve denge siyaseti olmuştur. Bu çerçevede sürdürülen politika da her ne kadar bahse konu tarihte çok etkin bir politika kurucusu rolü olmasa da Almanlar da yer bulmuştur. Almanlar, Türkler ve Ruslar ekseninde yaşanan hadiseler de belgelerde yerini almıştır. İngilizlerin Birinci Dünya Savaşının sona ermesi ile birlikte başlayan süreci Azerbaycan ekseninde ciddi şekilde takip ettiği; kısa, orta ve uzun soluklu politikalar bağlamında elde edilen verileri işleyecek bir sistem inşa etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

İngiliz Arşiv Belgeleri

Hava Bakanlığı Arşivi

PRO, AIR 1/426/15/260/1, “Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan”, Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919.

PRO, AIR 1/426/15/260/3, “Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan”, Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919.

PRO, AIR 20/512, “From Political Baghdad To Secretary of State for India, London”, Tarih: 17 Kasım 1918, s. 13.

PRO, AIR 20/752, “From Adv. Norperforce to G.H.Q.”, Tarih: 30 Aralık 1918, s. 2.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi

- PRO, FO 371/3385**, “From Civil Commissioner, Baghdad To Foreign and Tehran”, Tarih: 16 Kasım 1918, No: 191848, s. 216.
- PRO, FO 371/3413**, “Azerbaijan Situation: Note on Azerbaijan”, Belge No: 197260, Tarih: 29 Ekim 1918.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 462-470.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 465.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 467.
- PRO, FO 371/3658**, “Extracts from Information of the Caucasus and Baku Area”, Belge No: 43515, Tarih: 18 Mart 1919, s. 42.
- PRO, FO 371/3658**, “Minoski”, Belge No: 9067, Tarih: 17 Ocak 1919, s.97.
- PRO, FO 371/3659**, “Intercepted Telegrams despacted by the Azerbaijan Diplomatic Representative at Erivan”, Belge No: 134563, Tarih: 26 Eylül 1919, s. 397-399.
- PRO, FO 371/4148**, “Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointmens And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month”, Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.
- PRO, FO 371/4161**, “Intelligence Reports”, Belge No: 161851, Tarih: 15 Aralık 1919, s. 6.
- PRO, FO 371/4193**, “From Foreign Office”, Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.
- PRO, FO 371/4931**, “Evacuation of Batoum”, Belge No: E-149, Tarih: 16 Şubat 1920, s. 57-66.

PRO, FO 371/4931, “Evacuation of Batoum”, Belge No: E-191, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 67-71.

PRO, FO 371/4931, “Grain for Georgian Republic”, Belge No: E-204, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 72-77.

PRO, FO 371/4931, “Situation in Caucasus”, Belge No: E-133, Tarih: 15 Şubat 1920, s. 54-56.

PRO, FO 371/4931, “Situation in Caucasus”, Belge No: E-412, Tarih: 23 Şubat 1920, s. 185.

PRO, FO 371/5068, “From Secretary of State To Baghdad”, Tarih: 14 Mayıs 1920, s. 246.

PRO, FO 371/5166, “Situation in Turkey, Caucasus and Transcaspia”, Belge No: E-1940, Tarih: 22 Mart 1920, s. 18.

PRO, FO 371/5167, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 4.

PRO, FO 371/5167, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 6.

PRO, FO 371/5167, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 15.

PRO, FO 608/273, “Political Altitude of Azerbaijan”, Belge No: 53, Tarih: 19 Haziran 1920, s. 75-76.

PRO, FO 608/78, “Relations between Armenians and Azerbaijan Government”, Belge No: 17706, Tarih: 8 Ağustos 1919, s. 373.

PRO, FO 608/78, “Situation in Azerbaijan”, Belge No: 17415, Tarih: 5 Ağustos 1919, s. 312.

Harita Dairesi Arşivi

PRO, MFQ 1/513, “Map Showing Various Frontiers of Turkey and the Three Trans-Causian Republics”.

Kitaplar

DODGE, Toby, *Inventing Iraq: The Failure On Nation Building And A History Denied*, Hurst And Com., Londra, 2003.

- EDMONDS, Cecil John, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Avesta Yayınları, Terçüme: Şengül, Serdar ve Şengül, Serap Rüken, İstanbul, 2003.
- GRAVES, Philip, **The Life Of Sir Percy Cox**, Hutchinson And Co. Ltd. Yayınları, Londra, 1941.
- GÜZTOKLUSU, Murat, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008.
- INDIA OFFICE, **Review of The Civil Administration of Mesopotamia**, Stationary Office Yayınları, Londra, 1920.
- ORAL, Atilla, **Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi**, Demkar Yay., İstanbul, 2016.
- ÖKE, Mim Kemal, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- WILSON, Arnold Talbot, **Loyalties; Mesopotamia 1914-1917**, İkinci Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1931.

Makaleler

- “Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson, K. C. I. E., C. S. I., C. M. G., D. S. O., M. P.”, **The Geographical Journal**, C. 97, No. 1, Haziran 1941, s. 72.
- C., R. E., “Major-General Sir Percy Zachariah Cox”, **The Geographical Journal**, C. 90, No. 1, Haziran 1937, s. 5.
- EDMONDS, Cecil John, “Gertrude Bell In The Near And Middle East”, **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 56, No. 3, 1969, s. 242.
- ESKANDER, Saad, “Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918–1919”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, C. 27, No. 2, 2000, s. 143.
- KARTIN, Cengiz, “Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 20, S. 64, C. 5, Aralık 2014, s. 3883-3894.

- LUCAS, Ivor, Colin Shindler, David Heard, Gerd Nonneman, Alan Mackie, Hugh Arbuthnott, Bijan Omrani, Peter Clark ve Henry Hogger, “Middle East”, *Asian Affairs*, C. 42, No. 1, 2011, s. 143.
- MEJCHER, Helmut, “Iraq’s External Relations 1921–26”, *Middle Eastern Studies*, C. 13, No. 3, 1977, s. 343.
- Olson, Robert, “The Second Time Around: British Policy Toward The Kurds (1921-22)”, *Die Welt des Islams, New Series*, C. 27-1/3, 1987, s. 97.
- PEARCE, Robert, “Cox, Sir Percy Zachariah (1864-1937)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 13, New York 2004, s. 860.
-“Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 59, New York 2004, s. 487.
- ROTHWELL, V. H., “Mesopotamia in British War Aims 1914-1918”, *The Historical Journal*, C. 13, No. 2, Haziran 1970, s. 280.
- SAFRA, Jacob E., “Cox, Sir Percy (Zachariah), (20 Nov. 1864 Horontage, Essex-20 Feb. 1937 Melchbourne, Bedfordshire)”, *The New Encyclopedia Britannica* C. 3, Ensislopedia Yayınları, Amerika 2002, s. 699.
- Sir “Percy Cox: An Appreciation”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, C. 24, No. 3, 1937, s. 384.
- TOWNSEND, John, “Some Reflections On The Life And Career Of Sir Percy Cox, G.C.M.G., G.C.I.E., K.C.S.I.”, *Asian Affairs*, C. 24, No. 3, 1993, s. 261.
- YEL, Selma ve Cengiz Kartın, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına İki İngilizin, Sykes ve Noel, Anıları”, *Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, C. 1, s. 107-175.

Gazeteler

- Indiana Evening Gazette*, “Turks Continue Their Advance”, 8 Eylül 1922, (sayfasız).
- The Coshocton Tribune*, “Britain Has Her Difficulties In Kingdom Of Iraq”, 8 Eylül 1922, s. 6.

The Manchester Guardian (1901-1959), “Colonial Office G. C. M. G”, 2 Ocak 1922, s. 8.

The Observer (1901- 2003), “Central Europe Entente: New States' Hopeful Movement Chaos Of Middle Our Diplomatic Correspondent”, 29 Ağustos 1920, s. 11.

The Observer, “Four Years More In Iraq: Sir Percy Cox’s Estimate”, 29 Nisan 1923, s. 13.

The Record, Silver Lake, Indiana, “Constantine Flees Throne”, 14 Eylül 1922, (sayfasız).